

महात्मा गांधी आणि त्यांची ग्रामीण विकासाची संकल्पना: एक अभ्यास

प्रा. डॉ. चव्हाण ए. ए.

राज्यशास्त्र विभाग,
मत्स्योदरी महाविद्यालय,
ता.घनसावंगी, जि. जालना

प्रस्तावना

भारतीय राजकीय आणि सामाजिक विचारांच्या इतिहासात महात्मा गांधींचे योगदान अद्वितीय आणि दिशादर्शक मानले जाते. 'खेड्यांकडे चला' हा त्यांनी दिलेला मंत्र केवळ एक भावनिक किंवा तात्पुरते आवाहन नव्हते, तर ती भारताच्या सर्वांगीण आणि शाश्वत विकासाची एक अत्यंत व्यावहारिक ब्ल्यू-प्रिंट होती. राजकीय विज्ञानाचा एक अभ्यासक म्हणून जेव्हा आपण गांधीजींच्या विचारांचे विश्लेषण करतो, तेव्हा असे लक्षात येते की त्यांची ग्रामीण विकासाची संकल्पना ही केवळ आर्थिक प्रगतीपुरती मर्यादित नव्हती. ती मानवी मूल्यांवर, नैतिकतेवर आणि अधिकारांच्या विकेंद्रीकरणावर आधारलेली एक सर्वसमावेशक राजकीय विचारधारा होती. भारताची खरी ताकद आणि आत्मा खेड्यांमध्येच वसतो, यावर त्यांचा ठाम आणि अढळ विश्वास होता. जोपर्यंत खेड्यांचा विकास होत नाही आणि ती स्वयंपूर्ण होत नाहीत, तोपर्यंत भारताला मिळालेले राजकीय स्वातंत्र्य हे खऱ्या अर्थाने अपूर्णच राहिल, असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. आजच्या जागतिकीकरणाच्या आणि झपाट्याने वाढणाऱ्या शहरीकरणाच्या काळातही गांधीजींचा हा विचार तितकाच प्रस्तुत आणि मार्गदर्शक ठरतो. ग्रामीण भागातील दारिद्र्य, बेरोजगारी आणि विषमता नष्ट करण्यासाठी त्यांनी 'ग्रामस्वराज्य' ही संकल्पना मांडली. ही संकल्पना तळागाळातील लोकांना निर्णय प्रक्रियेत सामावून घेणारी आणि लोकशाहीचे खरे सक्षमीकरण करणारी आहे. या शोधनिबंधात आपण महात्मा गांधींच्या याच ग्रामीण विकासाच्या संकल्पनेचा आणि त्याच्या विविध राजकीय, सामाजिक व आर्थिक पैलूंचा सविस्तर अभ्यास करणार आहोत.

महात्मा गांधी: एक अल्पपरिचय

महात्मा गांधी, ज्यांचे मूळ नाव मोहनदास करमचंद गांधी होते, त्यांचा जन्म २ ऑक्टोबर १८६९ रोजी गुजरातमधील पोरबंदर येथे झाला. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील ते सर्वात प्रमुख आणि प्रभावी नेते होते, ज्यांनी सत्य आणि अहिंसेच्या मार्गाने संपूर्ण देशाला ब्रिटिश साम्राज्याविरुद्ध एकजूट केले. त्यांचे उच्च शिक्षण इंग्लंडमध्ये झाले आणि त्यानंतर त्यांनी दक्षिण आफ्रिकेत वकिली करताना तेथील वर्णद्वेषाविरुद्ध यशस्वी लढा दिला आणि सत्याग्रहाचे तंत्र विकसित केले. १९१५ मध्ये भारतात परतल्यानंतर त्यांनी भारतीय राजकारणाला आणि समाजकारणाला एक नवी दिशा दिली. गांधीजी हे केवळ एक राजकीय नेते

नव्हते, तर ते एक महान तत्त्वज्ञ, समाजसुधारक आणि दूरदृष्टीचे अर्थतज्ज्ञही होते. त्यांनी अस्पृश्यता निवारण, हिंदू-मुस्लिम ऐक्य, स्त्री सक्षमीकरण आणि खादीचा प्रचार अशा अनेक आघाड्यांवर अत्यंत मोलाचे काम केले. त्यांचे जीवन हेच त्यांचा संदेश होता आणि त्यांनी स्वतः अत्यंत साधेपणाचे जीवन जगून समाजासमोर एक मोठा आदर्श निर्माण केला. ३० जानेवारी १९४८ रोजी त्यांच्या मृत्यूने भारताचीच नव्हे तर संपूर्ण जगाची मोठी हानी झाली.

ग्रामीण विकासाची संकल्पना

ग्रामीण विकासाची संकल्पना ही अत्यंत व्यापक आणि बहुआयामी आहे, जिचा मुख्य उद्देश ग्रामीण भागातील लोकांचे जीवनमान उंचावणे आणि त्यांचा सर्वांगीण विकास साधणे हा आहे. राजकीय आणि प्रशासकीय दृष्टिकोनातून, ग्रामीण विकास म्हणजे केवळ शेतीचे उत्पन्न वाढवणे किंवा काही पायाभूत सुविधा निर्माण करणे नव्हे, तर ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत आणि समाजव्यवस्थेत सकारात्मक आणि गुणात्मक बदल घडवून आणणे होय. यामध्ये प्रामुख्याने दारिद्र्य निर्मूलन, रोजगार निर्मिती, शिक्षण, आरोग्य आणि स्वच्छतेच्या सुविधा तळागाळातील लोकांपर्यंत पोहोचवणे या बाबींचा समावेश होतो. तसेच, सामाजिक न्याय प्रस्थापित करून शोषित आणि उपेक्षित घटकांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे हे ग्रामीण विकासाचे एक अत्यंत महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. खऱ्या अर्थाने ग्रामीण विकास तेव्हाच साध्य होतो जेव्हा ग्रामीण भागातील जनता स्वतःच्या विकासाच्या प्रक्रियेत सक्रियपणे सहभागी होते आणि निर्णय प्रक्रियेत त्यांचे मत प्रत्यक्ष विचारात घेतले जाते. यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे सक्षमीकरण आणि अधिकारांचे विकेंद्रीकरण अत्यंत आवश्यक असते. आधुनिक काळात शाश्वत विकास, पर्यावरण रक्षण आणि तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर यांसारख्या नवीन आयामांचीही ग्रामीण विकासाच्या संकल्पनेत भर पडली आहे. थोडक्यात सांगायचे तर, ग्रामीण विकास ही एक निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे, जी ग्रामीण जनतेला स्वावलंबी, सक्षम आणि समृद्ध बनवण्याचे ध्येय बाळगते.

ग्रामीण विकासाच्या पायाभूत बाबी

ग्रामीण विकासाचा पाया हा अनेक महत्त्वाच्या घटकांवर आणि मूलभूत तत्त्वांवर आधारलेला आहे, ज्यांच्या पूर्ततेशिवाय खेड्यांचा खरा आणि शाश्वत विकास अशक्य आहे. यातील सर्वात मूलभूत घटक म्हणजे कृषी क्षेत्राचा विकास, कारण ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा मुख्य कणा आजही शेतीच आहे. शेतकऱ्यांना आधुनिक तंत्रज्ञान, सिंचनाच्या सुविधा, योग्य हमीभाव आणि पतपुरवठा उपलब्ध करून देणे हे ग्रामीण विकासाचे पहिले पाऊल आहे. दुसरा अत्यंत महत्त्वाचा घटक म्हणजे ग्रामीण पायाभूत सुविधांची निर्मिती आणि विस्तार. यामध्ये पक्के बारमाही रस्ते, अखंड वीजपुरवठा, पिण्याचे स्वच्छ पाणी, दळणवळणाची साधने आणि साठवणुकीच्या सोयी (गोदामे) यांचा समावेश होतो. या सुविधांशिवाय कोणतीही ग्रामीण अर्थव्यवस्था गती घेऊ शकत नाही. तिसरा पायाभूत घटक म्हणजे शिक्षण आणि आरोग्य व्यवस्था. ग्रामीण भागात दर्जेदार शाळा आणि सुसज्ज प्राथमिक आरोग्य केंद्रे उभारणे हे मानवी विकासासाठी अत्यंत

आवश्यक आहे, कारण निरोगी आणि सुशिक्षित समाजच विकासाचा गाडा पुढे नेऊ शकतो. याशिवाय, केवळ शेतीवर अवलंबून न राहता ग्रामोद्योग, कुटीरोद्योग आणि कृषीपूरक व्यवसायांना चालना देणे हा ग्रामीण विकासाचा एक अविभाज्य भाग आहे. यामुळे स्थानिक पातळीवर रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण होतात आणि शहरांकडे होणारे सक्तीचे स्थलांतर थांबवता येते. राजकीय दृष्ट्या विचार केल्यास, अधिकारांचे आणि सत्तेचे विकेंद्रीकरण हा ग्रामीण विकासाचा सर्वात मोठा आणि महत्त्वाचा पाया आहे. पंचायत राज व्यवस्थेच्या माध्यमातून ग्रामस्थांना स्वतःचे निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य आणि अधिकार देणे, त्यांना ग्रामसभेत सहभागी करून घेणे आणि प्रशासनात पारदर्शकता व उत्तरदायित्व निर्माण करणे या गोष्टी खऱ्या तळागाळातील लोकशाहीसाठी आवश्यक आहेत.

राष्ट्रीय विकासासाठी ग्रामीण विकासाबद्दल गांधीजींचा दृष्टिकोन

१. **ग्रामस्वराज्य संकल्पना:** महात्मा गांधींच्या मते, भारताचा खरा विकास हा केवळ आणि केवळ 'ग्रामस्वराज्य' या संकल्पनेतूनच होऊ शकतो. ग्रामस्वराज्य म्हणजे प्रत्येक खेडे हे स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी पूर्णपणे स्वतंत्र आणि स्वावलंबी असणे होय. त्यांनी अशी कल्पना मांडली होती की प्रत्येक गावाने स्वतःचे एक छोटे प्रजासत्ताक राज्य बनावे, जिथे ग्रामस्थांचे स्वतःचे प्रशासन आणि न्यायव्यवस्था असेल. या व्यवस्थेत गावाचे संरक्षण, स्वच्छता आणि विकासाचे सर्व निर्णय ग्रामस्थांनी एकत्रितपणे घेणे अपेक्षित होते.

२. **स्वदेशी आणि ग्रामोद्योग:** गांधीजींनी ग्रामीण विकासासाठी स्वदेशी आणि खादीच्या वापराला सर्वोच्च प्राधान्य दिले. खेड्यातील लोकांनी स्वतःच्या गरजेपुरते अन्न आणि कापड गावातच तयार करावे, असा त्यांचा आग्रह होता. चरखा हा त्यांच्या मते केवळ सुत कातण्याचे यंत्र नसून तो ग्रामीण जनतेच्या आर्थिक स्वातंत्र्याचे आणि स्वावलंबनाचे सर्वात मोठे प्रतीक होता. मोठे कारखाने आणि यंत्रांच्या आहारी न जाता, हस्तकला आणि कुटीरोद्योगांना प्रोत्साहन देऊन त्यांनी ग्रामीण भागात रोजगार निर्मितीचा मार्ग दाखवला.

३. **अधिकारांचे आणि अर्थव्यवस्थेचे विकेंद्रीकरण:** राजकीय विज्ञानाच्या दृष्टिकोनातून गांधीजींची विकेंद्रीकरणाची संकल्पना अत्यंत मोलाची आहे. त्यांनी सत्तेच्या आणि संपत्तीच्या केंद्रीकरणाला कडाडून विरोध केला, कारण त्यामुळे समाजात विषमता आणि शोषण वाढीस लागते असे त्यांचे ठाम मत होते. आर्थिक आणि राजकीय सत्ता ही मुठभर लोकांच्या हातात एकवटलेली नसावी, तर ती तळागाळातील लोकांपर्यंत आणि गावागावांत विभागली जावी, हा त्यांच्या ग्रामीण विकासाचा मुख्य पाया होता.

४. **विश्वस्त वृत्ती आणि शोषणमुक्त समाज:** गांधीजींनी 'विश्वस्त वृत्ती' (Trusteeship) हा एक अत्यंत अभिनव आर्थिक विचार मांडला. यानुसार, ज्यांच्याकडे अधिक संपत्ती आहे त्यांनी स्वतःला त्या संपत्तीचे मालक न समजता समाजाचे विश्वस्त मानावे आणि तिचा वापर गरिबांच्या कल्याणासाठी करावा. ग्रामीण भागात जमीनदार आणि शेतकरी यांच्यात संघर्ष न होता सामंजस्य असावे आणि कुणाचेही शोषण होऊ नये, अशा अहिंसक अर्थव्यवस्थेची आणि समताधिष्ठित ग्रामीण समाजाची त्यांनी कल्पना केली होती.

५. **नई तालीम आणि ग्रामस्वच्छता:** ग्रामीण विकासासाठी गांधीजींनी 'नई तालीम' किंवा मूलोद्योगी शिक्षणाची संकल्पना रुजवली, ज्यात पुस्तकी ज्ञानासोबतच श्रमाची प्रतिष्ठा आणि प्रत्यक्ष कौशल्ये शिकवण्यावर भर दिला गेला. याशिवाय, ग्रामीण आरोग्य आणि स्वच्छतेला त्यांनी अत्यंत महत्त्वाचे स्थान दिले. त्यांचे स्पष्ट मत होते की, जोपर्यंत खेडी स्वच्छ आणि रोगमुक्त होत नाहीत, तोपर्यंत खरा विकास अशक्य आहे; म्हणून त्यांनी ग्रामस्थांना स्वतःची कामे आणि स्वच्छता स्वतः करण्यास शिकवले.

निष्कर्ष

निष्कर्ष काढायचा झाल्यास, महात्मा गांधींची ग्रामीण विकासाची संकल्पना ही काळाच्या पुढे पाहणारी आणि अत्यंत दूरदृष्टीची होती. त्यांनी मांडलेले ग्रामस्वराज्य, विकेंद्रीकरण आणि खादीचे विचार हे केवळ स्वातंत्र्यलढ्यापुरते मर्यादित नव्हते, तर ते एका आधुनिक आणि शाश्वत भारताच्या निर्मितीसाठी आवश्यक असलेले शाश्वत मूल्ये होते. आज जेव्हा भारत जागतिक महासत्ता बनण्याचे स्वप्न पाहत आहे, तेव्हा आपण हे विसरून चालणार नाही की आजही भारताची निम्मी लोकसंख्या खेड्यांमध्येच राहते. वाढते शहरीकरण, पर्यावरणाचा न्हास आणि वाढती बेरोजगारी यांसारख्या आजच्या ज्वलंत समस्यांवर मात करण्यासाठी गांधीजींचा 'खेड्यांकडे चला' आणि 'शाश्वत विकास' हा विचार अधिक प्रकर्षाने उपयुक्त ठरतो. राजकीय विज्ञानाचा अभ्यासक म्हणून हे मान्य करावे लागते की, भारतीय राज्यघटनेतील ७३ वी घटनादुरुस्ती आणि पंचायत राज व्यवस्थेचे सक्षमीकरण हे गांधीजींच्याच विकेंद्रीकरणाच्या विचारांचे मूर्त रूप आहे. जोपर्यंत आपण ग्रामीण भारताला आर्थिक आणि राजकीय दृष्ट्या खऱ्या अर्थाने स्वयंपूर्ण बनवत नाही, तोपर्यंत महात्मा गांधींना अभिप्रेत असलेल्या खऱ्या 'सुराज्याची' स्थापना होऊ शकणार नाही.

References

1. Bhattacharya, S. N. (1983). *Mahatma Gandhi's Concept of Rural Development*. Deep and Deep Publications.
2. Koshal, R. K., & Koshal, M. (1973). Gandhian Economic Philosophy. *The American Journal of Economics and Sociology*, 32(2), 191-209.
3. Mishra, S. N. (1981). *Rural Development and Panchayati Raj*. Concept Publishing Company.
4. Narayan, J. (1970). *Communitarian Society and Panchayati Raj*. Navachetna Prakashan.
5. Sharma, P. D. (1998). *Panchayati Raj and Rural Development*. Printwell Publishers.